

ВІД ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Зміст політичного курсу, запропонованого новим керівництвом партії і держави на чолі з М. Горбачовим, на пленумі ЦК КПРС у березні 1985 р. висловлений формулою: через прискорення соціально-економічного розвитку країни – до нового якісного стану радянського суспільства. Паралельно з реформуванням економіки відбувався складний процес суспільно-політичних зрушень. На XXVII з'їзді КПРС (1986) було висунуто гасло “широкої демократизації й гласності”, яке “перетворилось на потужний каталізатор радянських суспільних змін”. Уже влітку 1988 р. на XIX партійній конференції було порушено питання про необхідність реформування радянської політичної системи. Проте зміна гасел у союзному центрі ще не означала зміни політики на місцях, зокрема в УРСР, де все залишалось по-старому. На противагу наростанню нових суспільно-політичних тенденцій, у республіці проводився жорсткий консервативний курс.

Суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися на західноукраїнських землях у другій половині ХХ ст. в контексті загальнореспубліканських процесів, охарактеризовано в дослідженнях В. Барана¹, В. Даниленка², О. Малярчука^{3,4}, Я. Секо⁵, М. Смольницької⁶ та інших. Однак ці дослідження не є вичерпними, і низка наукових проблем потребує подальших наукових студій.

З приходом до керівництва в СРСР М. Горбачова ідеологічний тиск на суспільно-політичне життя почав слабнути. У центральній пресі з'являлися судження про реабілітацію відомих політичних діячів, які не погоджувалися з “генеральною лінією партії”, інформація про перегини у сталінські часи – терор, голод, депортації. Політика гласності й демократизації суспільства додала сміливості громадянам і сприяла можливості підняти свій голос на захист українства. У Лондоні в суспільно-політичному і науково-літературному місячнику “Визвольний шлях” у статті С. Мечника “З'їзд компартії України і 28 з'їзд КПСС” влучно зазначалося, що “перестройка” і “гласність” у всій імперії-СССР викликали “духовний землетрус”, який розладив усі галузі державного та партійного життя і породив та відновив нові процеси національного й духовного життя. У національних республіках з повною силою виринули національні та соціальні процеси”⁷.

Станом на листопад 1988 р. найбільш небезпечною для себе партійно-радянська влада вважала діяльність активістів і прихильників Української Гельсінської спілки, Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Комітету захисту Української Католицької Церкви, Українського культурологічного клубу (УКК), Українського демократичного союзу та інших. Із перелічених організацій першим у серпні 1987 р. у Києві виник УКК. За його ініціативою проводилися публічні громадські вечори (“Білі плями в українській історії”), обговорювалася тема голодомору в Україні 1932–1933 рр., відбувся перший вечір

пам'яті Василя Стуса. Організаторами УКК стали Л. Мілявський, О. Матусевич, С. Набока, О. Шевченко⁸.

23 жовтня 1987 р. у клубі Львівського лісотехнічного інституту під час зібрання представників творчої інтелігенції і молоді міста виникло неформальне об'єднання культурницько-етнографічного характеру – “Товариство друзів Лева”. Офіційними організаторами виступили Львівське відділення фонду культури УРСР, Товариство охорони пам'яток архітектури і культури, об'єднання молодіжних клубів при ЦК ЛКСМУ. Під час зібрання було схвалено пропозицію вважати “Товариство друзів Лева” філіалом київського Українського культурологічного клубу. Невдовзі у Рівному та Луцьку почали діяти філії організації.

Як реакція суспільства на жахливий екологічний стан у республіці, спричинений Чорнобильською катастрофою, у 1987 р. зародилася організація “Зелений світ”. У жовтні 1987 р. відбувся її перший установчий з'їзд, на якому було проголошено намір створити Партію зелених України. У січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створено українознавчий клуб “Спадщина”, в якому об'єдналися здебільшого співробітники академічних установ. Березень 1988 р. позначився створенням товариства “Громада” – самодіяльного історико-культурного об'єднання студентської молоді Київського державного університету.

У 1988 р. відновила діяльність правозахисна організація Українська Гельсінська група до складу якої входили В. Барладяну, М. Горинь, Б. Горинь, І. Зісельс, З. Красівський, Я. Лесів, Л. Лук'яненко, Н. Матусевич, О. Матусевич, О. Мешко, Н. Муратов, П. Розумний, С. Сапеляк, П. Січко, В. Січко, П. Скочок, В. Стрильців, В. Чорновіл, В. Шевченко. Поступово філії УГС утворилися в Києві, Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Одесі, Донецьку, Чернівцях та інших містах України. На зібраннях творчої інтелігенції й студентської молоді обговорювалося питання відродження національної історії і символіки – тризуба, жовто-блакитного, а також повстанського (УПА) червоно-чорного прапорів. Національні прапори, стрічки, значки, вишиванки стали постійним атрибутом масових заходів – мітингів і зібрань.

Під впливом Демократичного союзу (створений у Москві у травні 1988 р., проголосив себе першою політичною опозиційною партією) члени УКК Л. Мілявський, І. Запорожець та інші зробили практичні кроки на шляху створення Національної християнсько-демократичної фракції ДС. Її програма передбачала вільне обговорення ідеї виходу республік зі складу СРСР, забезпечення їм політичної та економічної незалежності, створення національного уряду й армії, звільнення і реабілітацію політв'язнів тощо. Невдовзі виникла самостійна Українська демократична спілка, але через радикальність не отримала необхідної соціальної підтримки, проіснувала недовго.

Однією з форм роботи самодіяльних об'єднань щодо піднесення політичної (соціальної) активності громадян була підготовка і розповсюдження позацензурної преси. Одними з перших були незалежні видання “Кафедра”, “Євшан-зілля” (Львів), “Скарби гір”, “Крок” (Івано-Франківськ), “Вільна думка” (Волинь), “Шлях до волі” (Рівне), “Тернове поле” (Тернопіль), “Гомін Буковини” (Чернівці) та багато інших. У містах і селах західних областей України насипалися символічні могили “Борцям за волю України!”, які були зруйновані радянською владою. На сходах сіл чи громадськості міст приймалися рішення про насипання таких могил. Як згадує один з перших активістів Я. Шпенюк: “Робили це вручну, глину носили відрами. А щоб кожен запам'ятав назавжди цю подію і відчув себе учасником цього урочистого дійства, то

треба було принести скільки хто зможе глини зі свого городу й поля. За це проголосували одногolosно. Не можна передати словами, як піднесено працювали всі – навіть діти у маленьких відерках несли землю, намагаючись якомога вище висипати на могилу. Це були не окремі громадяни, а велика громадська спільнота, дивлячись на яку, думалось про волю”⁹.

В офіційній західноукраїнській пресі почали все частіше публікуватися замітки про різноманітні демократичні акції. Так, у газеті “Вільна Україна” від 22 червня 1988 р. була розміщена інформація про утворення у Львові товариства рідної мови ім. Т. Г. Шевченка. “Позавчора у Львові, в Будинку культури будівельників, відбулася установча конференція товариства рідної мови ім. Т. Г. Шевченка. Організаціями – засновниками його є обласні відділення Українського фонду культури, організація Спілки письменників України (СПУ), відділення Товариства охорони пам’яток історії та культури і відділення товариства “Україна”... Установчі збори обрали раду товариства рідної мови. До її складу увійшли представники творчих спілок, громадських організацій, трудових колективів. Головою ради обраний письменник Роман Іваничук”¹⁰.

У вересні 1988 р. у Львові було створено ініціативний комітет “народного фронту”, який на основі досвіду Литовського руху за перебудову і Народного фронту Естонії прийняв рішення про проведення масової агітаційної роботи серед населення з перетворення “фронту” на масову організацію. 1 листопада 1988 р. ідея створення “народного фронту” стала предметом обговорення на звітних виборчих партзборах СПУ. Саме ця організація відіграла основну роль у формуванні масової опозиційності населення УРСР. Подібна група, як зазначають В. Даниленко і М. Смольницька, була створена в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Згодом вони об’єдналися. 23 листопада в республіканському Будинку літераторів відбулися збори активу СПУ за участю представників УКК, “Громади”, “Спадщини” та інших. Промовці запропонували кілька варіантів назв для створюваного об’єднання: “Національний рух”, “Народний фронт” і “Народний рух”. 31 січня 1989 р. загальні збори СПУ схвалили запропонований проект програми Народного руху України за перебудову (НРУ). За рішенням пленуму СПУ, 16 лютого проект програми НРУ було опубліковано в “Літературній Україні”. Відразу ж партійні і державні органи розгорнули широку кампанію протидії шляхом нищівної критики проекту на всіх рівнях¹¹.

Підтримкою ідеї НРУ за перебудову стало створення в Українській РСР об’єднаного Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), члени якого не тільки займалися питаннями відродження мови і культури, а й активно цікавилися політичним життям країни. Резонансним стало повідомлення газети “Червоний прапор” від 7 жовтня 1988 р. про створення товариства шанувальників української мови і культури ім. Т. Г. Шевченка на Рівненщині. “Днями при Палаці культури хіміків у Ровно відбулись установчі збори новоствореного об’єднання за інтересами, що отримало назву Товариство шанувальників української мови і культури ім. Т. Г. Шевченка. На зборах обрано раду Товариства, до складу якої увійшли вісімнадцять членів. Серед них – працівники ВО “Азот”, шкіл, дошкільних закладів, що розташовані у мікрорайоні “Ювілейний”, словом, ті люди, що побажали взяти участь у становленні об’єднання. Прийнято і статут товариства. Згідно з його положенням, воно керуватиметься принципами соціалістичного інтернаціоналізму та патріотизму. А свої завдання члени товариства вбачають у залученні громадян та організацій до популяризації та розширення сфери функціонування української мови, сприяння повнішому та глибшому

освоєнні рідної мови, естетичному, патріотичному та інтернаціональному вихованні молоді. Члени об'єднання вирішили також протидіяти засміченню та каліченню мови, лихослів'ю, проявам бездуховності..."¹².

11–12 лютого 1989 р. Спілка письменників України, Український фонд культури, Інститут мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР та Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка на установчій конференції у Києві створили Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Головою Товариства був обраний поет з Івано-Франківщини Д. Павличко. Це перша громадська організація, що виникла не з ініціативи компартії, а української інтелігенції. Її гасло – “українській мові – статус державної”. Створення ТУМ стало юридичною підставою для організації його осередків по всій Україні. Так, з ініціативи 47 громадських активістів 8 червня 1989 р. на загальних зборах нафтогазовидобувного управління “Долинанaftогаз” було вирішено організувати первинний осередок ТУМ. Працівники обрали керівний орган – раду осередку, робочі комісії і оформили звернення до адміністрації управління, ради трудового колективу, партійної, комсомольської і профспілкової організацій про співпрацю. Успішне впровадження української мови у діловодство було можливе тільки за сприяння керівництва підприємств, державних установ та громадських організацій, оскільки Конституцією УРСР у новій редакції ще не була прийнята норма про вирішення мовної проблеми¹³.

На квітень 1989 р. тільки у Львівській області ТУМ нараховувало 13 тис. членів, які об'єдналися у 66 первинних осередків і продовжували роботу зі створення філій товариства у населених пунктах краю. Навесні 1989 р. місцеві осередки Руху почали виникати в різних населених пунктах України. Найактивнішими були мешканці Львівщини. 7 травня у місті відбулася установча конференція місцевого осередку НРУ за перебудову, а 1 липня було створено Київську міську організацію. Цей процес завершився проведенням у Києві (8–10 вересня 1989 р.) загальних установчих зборів Народного руху України за перебудову. Поряд з НРУ і ТУМ організаційно виникло товариство “Меморіал”. З кореспонденції в газеті “Радянська Волинь” про обласну установчу конференцію товариства “Меморіал” у Луцьку від 26 березня 1989 р.: “Як справедливо відзначив у своїй доповіді голова обласного оргкомітету “Меморіалу” директор обласного краєзнавчого музею В. А. Наконечний, суд пам'яті – найчесніший і найсправедливіший суд...”¹⁴. У Львові був сформований Міжнародний комітет захисту політв'язнів на чолі з М. Горинем. Діяльність цих та багатьох інших організацій, що функціонували на території УРСР, поступово виходила за рамки нечисельних зібрань.

У суспільно-політичних умовах УРСР кінця 80-х рр. минулого століття осередки НРУ, ТУМ, УГС, “Меморіалу” та інші могли тільки частково скеровувати ідеологічну пропаганду і культурно-просвітницьку роботу на відродження національної свідомості. Партійні органи і правоохоронна система держави насторожено й вороже сприймали їхнє створення. Протидія аргументувалася фальшивими обуреннями на зразок: “Навіщо в Україні створювати громадські товариства на захист української мови, від кого є потреба її захищати?! Адже про мову піклується держава, а створення Товариств на її захист ганьбить УРСР”¹⁵.

Протягом перших років “перебудови” зміни в суспільно-політичному житті України відставали від аналогічних процесів у Москві. На союзному рівні відбувалися суттєві перестановки в складі вищого керівництва партії й уряду. Першим секретарем ЦК КПУ до осені 1989 р. залишався В. Щербицький. Він та його команда докладали всіх зусиль для того, щоб зміни не досягали Української РСР. Боротьба за націю-

нальне відродження проявилася у підготовленні і проведенні перших багатотисячних віч влітку 1989 р. з вимогою надання українській мові статусу державної. Верховна Рада УРСР 27 жовтня прийняла у новій редакції Конституцію УРСР, в якій згідно зі ст. 73 українській мові надавалося статус державної із забезпеченням її функціонування в усіх сферах суспільного життя. Одночасно з прийняттям Конституції 28 жовтня 1989 р. був прийнятий Закон “Про мови в Українській РСР”.

Конституція УРСР і Закон про мови, надаючи українській мові статусу державної, одночасно гарантували вільне використання російської мови. Успішне розв’язання мовної проблеми ставало можливим тільки при наполегливій праці осередків ТУМ на місцях. Влада проявила половинчастий підхід до розв’язання назрілих суспільних проблем. У промисловості ситуація ускладнювалася загальносоюзними міністерствами з веденням діловодства, технічної документації російською мовою. Суспільство поступово виходило зі страху перед всесильним Комітетом державної безпеки (КДБ).

За підрахунками О. Муравського, у 1989 р. тільки у Львівській області проведено 273 заходи, із них 182 – несанкціоновані (88 – у Львові, з них 72 – несанкціоновані). Серед них: 100 мітингів (70 – несанкціоновані); 7 (4) зібрань; 1 демонстрація; 24 (24) вуличних походи; 73 (68) молебні; 12 (7) інших масових заходів. У 156 випадках використовувалася “націоналістична атрибутика”. У заходах, що проводилися на території області, узяли участь близько 557 тис. осіб, з них 341 тис. – у несанкціонованих владою. У цей період за порушення законодавства затримано 394 особи, більшість з яких притягнуто до адміністративної відповідальності. “Упродовж 1989 р. у західноукраїнських областях прокотилася хвиля так званої “мітингової демократії”. Вуличні акції національно-демократичних сил досягли поставленої мети – послабили страх суспільства перед існуючою системою, показали ідейну слабкість Комуністичної партії, продемонстрували значні організаційні можливості представників національно-демократичного табору, здобутки в морально-психологічній площині – ідеологам комуністичної системи ставало все важче маніпулювати свідомістю народу, спекулювати на історичних фактах”, – йдеться у публікації ““Мітингова демократія” 1989 р. у західних областях України”¹⁶.

У другій половині ХХ ст. українські громадські та культурні діячі, народні депутати, багатолітні політв’язні, пропагували ідею соборності та незалежності України й обстоювали демократичні засади. Герой України Є. Пронюк, уродженець с. Хом’яківка на Івано-Франківщині, у 1964 р. написав програмний документ “Стан і завдання Українського визвольного руху”, розповсюджений “самвидавом”. У грудні 1973 р. діяча засудили за “антирадянську пропаганду і агітацію з метою підриву і ослаблення радянської влади” до 7 років ув’язнення і 5 років заслання. На завершальному етапі визвольної боротьби в Україні особливої суспільної ваги набували масові заходи: мітинги, маніфестації, конгреси, з’їди новостворених організацій і партій, що сприяли формуванню національної свідомості, зростанню прихильності до української ідеї серед національних меншин. Окрему сторінку в історію України вписало Всеукраїнське товариство політичних в’язнів і репресованих. Перший Всесвітній конгрес українських політичних в’язнів відбувся 22–23 червня в Києві. Промови виголосили З. Красівський, І. Кандиба, В. Підгородецький, М. Вульчин, Я. Гасюк, М. Осадчий, С. Хмара (Львів), Б. Ребрик, О. Заливаха, Д. Гриньків, І. Прошак, П. Січко (Прикарпаття), М. Семенюк, М. Коц (Волинь), Ф. Ньорба (Закарпаття), Л. Горохівський, Я. Перчишин (Тернопільщина) і ще десятки інших патріотів¹⁷.

“Уперше” в Україні підняли синьо-жовтий прапор не в Києві, навіть не у Львові, як багато хто думає, а в районному містечку Стрий. Про цю визначну і доленосну подію безпосередній учасник акції, перший заступник міського голови М. Мазур розповідав: “Після виборів до місцевих рад Стриєм прокотилась хвиля національно-демократичних протестів. 11 березня 1990 року на центральній площі міста відбувся мітинг, головною темою якого стало підняття національного прапора над приміщенням Стрийської міської ради. Його учасники одногосно прийняли ухвалу та скерували її до міськради... Засідання міського виконкому відбулося 14 березня. Щоправда, у залі було 10 членів виконкому із 13. Крім них прийшли мітингувальники, прокурор міста та начальник міського КГБ, який категорично виступив проти підняття синьо-жовтого стяга... Через кілька днів після підняття стяга до Стрия прибула комісія ЦК КПУ. Перевірятьники казали, що треба всіх посадити – міського голову, мене, прокурора, членів руху...”. Прапор над Стрийською міською радою підняли Олег Бойко, Орест Галицький, Богдан Ботвин і Василь Бичко¹⁸.

Ці історичні події потребують спеціального дослідження, адже національний прапор на західних землях України упродовж другої половини ХХ століття піднімався неодноразово. У ЦДАГО України вдалося натрапити на інформацію про те, що 21 січня 1973 р. група В. Мармуса вивісила чотири синьо-жовті прапори у м. Чорткові Тернопільської області, а також розповсюдила 19 антирадянських листівок¹⁹.

У вирі національного відродження ключове місце посіли передруки письмових джерел і досліджень з історії України, виданих за кордоном, так звана “буржуазно-націоналістична література”. Органи КДБ вважали її небезпечною зброєю проти радянської влади, ворожими випадками проти Радянського Союзу. У переліку забороненої антирадянської літератури одне з перших місць займали видання М. Грушевського “Історія України-Руси”, В. Винниченка “Заповіт борцям за визволення”, С. Бандери “Перспективи Української Революції” та багато інших. Порив до пізнання справжньої історії свого народу засвідчив, що за роки панування тоталітарної системи комуністична ідеологія не зуміла знищити національну гідність українців, а демонстрування відданості КПРС для більшості її членів і комсомольців було способом суспільного маскуванню та меркантильних інтересів.

Протестні виступи у республіках Прибалтики, Закавказзя, України, на яких лунали заклики про вихід зі складу СРСР, посіяв страх у керівництва країни. Закон “Про порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом Союзної Республіки з СРСР” від 23 березня 1990 р. передбачав можливість такого виходу при умові, що 10% громадян вимагатимуть обов’язкового проведення повторного референдуму, на якому це бажання було б підтверджено не менше двома третинами громадян республіки. А вже 3 квітня вступив у дію Закон “Про правовий режим надзвичайного стану”, за яким президент СРСР міг вводити надзвичайний стан в союзній республіці навіть без її згоди.

Закон “Про мови народів СРСР” від 24 квітня 1990 р. надавав російській мові статусу офіційної, чим узаконювалася двомовність на всій території Союзу. Наступні Закони – “Про розмежування повноважень між Союзом СРСР і суб’єктами федерації” від 26 квітня 1990 р., “Про громадянство СРСР” від 2 липня 1990 р. утверджували на державному рівні протидію національному відродженню українців, унеможлилювали впровадження Закону УРСР “Про мови в Українській РСР”.

У республіці відбувалося загострення суспільно-політичної ситуації, особливо у великих промислових регіонах та західних областях України. Головними причинами

невдоволення населення стали дефіцит багатьох товарів, інфляція, тіньова економіка, ріст злочинності, діяльність опозиційних політичних угруповань і недоліки в роботі Верховної Ради УРСР. Проголошений головою Ради Міністрів СРСР М. Рижковим курс на ринкові реформи на сесії Верховної Ради СРСР на початку 1990 р. у доповіді “Про економічне становище країни і концепцію переходу до регульованої ринкової економіки” означав згорання державою соціального забезпечення громадян і був сприйнятий як посягання на життєві інтереси населення.

Перебудовні новації лише пришвидшили наростання деструктивних тенденцій у лавах комуністичної партії, яка намагалася зберегти монополію на політичну владу. Причиною ослаблення компартійного режиму стало наростання економічних вимог громадян, котрі переросли у політичні – національно-демократичні рухи.

Діяльність Народного руху України за перебудову “є унікальним прикладом у вітчизняній історії, коли громадська політична організація виникає не стільки за ініціативи її творців, ідеологів, скільки внаслідок суспільної потреби, всупереч перешкодам, які чиняться зі сторони. Ідея створення НРУ, як і належить, була висловлена представниками національної еліти, однак її здійснення цілковито стало заслугою активістів “середньої” ланки, які в умовах боротьби з аморфними, але все ще небезпечними силами влади, реалізували задум”²⁰. Рухівці використовували різні форми і методи політичної боротьби: мітинги, демонстрації, страйки, акти громадянської непокорі. Політичне протистояння проходило через зустрічі з народними депутатами СРСР, пікетування, панахиди на могилах борців за волю України (Січових стрільців, воїнів УПА), масове відновлення парафій Греко-католицької церкви.

Своєрідним каталізатором розгортання “мітингових стихій”, “провінційних революцій” став “живий ланцюг” Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ, ініційований Рухом на відзначення роковин Дня Злуки – об’єднання українців в одну державу 22 січня 1919 р. “І якщо на Тернопільщині, де протяжність “Української хвилі” становила 160 кілометрів не було жодних проблем із розставленням по трасі людей, то дещо складніше було на Ровенщині, але за допомогою львів’ян, тернопільчан та волиняків ланцюг єднання і тут був суцільний. Нерозірваним він був і на житомирській трасі, хоч і помітно рідший, ніж в усіх інших областях. Мешканців сіл, крізь які пролягала траса єднання, місцеві керівники просто залякували тим, що, мовляв, зі Львова прийдуть жовто-блакитні екстремісти, які невідомо чого хочуть, а тому слід триматися від них подалі і ні в який ланцюг з ними не ставати”²¹.

Ідея “живого ланцюга” належала відомому українському дисиденту М. Гориню²². Проведення “живого ланцюга” мало на меті показати єдність України, зблизити західний та східний регіони, апробувати та показати реальну можливість НРУ, відкрито пропагувати національно-демократичні ідеї, протестувати проти політики правлячої комуністичної партії. На багатолюдних мітингах виступали представники народних фронтів Прибалтики, Вірменії, Азербайджану. Поглиблення та радикалізація опозиційних сил проявилася у ході виборів у березні 1990 р. до Верховної Ради УРСР. У трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській – Рух одержав повну перемогу, компартія в багатьох місцевих радах опинилася в опозиції.

“Мітинги, вертепи, гаївки, – усе те, за що бралося товариство Лева, заповнювало вакуум української духовності, пробуджувало національну свідомість. Самі писали сценарії вертепів (серед маститих сценаристів були тоді Ігор Марків та Марія Процев’ят), де свідомо вводили таких заборонених персонажів, як Січові Стрільці,

Козаки. І обов'язково – політичний момент, скажімо, згадувалося про акт Злуки, про визнання української мови як державної”²³.

Перші демократичні ради трьох галицьких областей як виконавці народної волі виступили ініціаторами рішень щодо відновлення національної символіки, перейменування вулиць, демонтажу пам'ятників В. Леніну у населених пунктах та на підприємствах, деполітизацію заводів, фабрик, колгоспів, державних установ і навчальних закладів, українізацію системи освіти. Це викликало різкий протест як місцевих комуністів і підконтрольних їм міліції, прокуратури, спецслужб, суду, так і центральних органів влади. Місцева влада намагалася боротись проти “мітингової стихії” не лише заборонами, а й адресними репресивними заходами, так званими “мікрорепресіями”. До адміністративної відповідальності притягували інженерно-технічних працівників, робітників, науковців передусім організаторів й активних учасників несанкціонованих масових заходів у містах і селищах республіки.

Великого резонансу набуло знесення пам'ятників, пов'язаних з історією тоталітаризму у західних областях України, передусім – В. Леніну. “Не треба обливати пам'ятники фарбою, писати епігети, малювати фашистські хрести, – зазначав А. Марциновський. – Негарно, нецивілізовано, краще просто зняти... Так, демонтаж – це кошти, яких у нас обмаль. Та можна ж згадати такий спосіб праці, як ленінські комуністичні суботники. Добровольці знайдуться, розберуть і знімуть власноруч...”²⁴.

16 липня 1990 р. за ініціативою Народної Ради Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, в якій проголошувалося “верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”²⁵.

Українська діаспора відстежувала розвиток політичних подій в УРСР і давала їм свою характеристику. Так, у статті Р. Рахманного “І знову: один крок вперед – два назад. Навколо Деклярації про державний суверенітет України” вказується: “Українські самостійники знають теж сьогодишню дійсність в Україні, бачать всі суперечності між словесними заявками і діяннями партійної адміністрації там і розуміють усі труднощі, на які натрапляють щирі патріоти України ще й сьогодні – в час т. зв. лібералізації умов життя в імперії. Ми високо цінимо кожен прояв самостійної української думки в українській пресі, наукових виданнях і самоуправлінні крайових установ. З радістю спостерігаємо, що там вирости молоді таланти з умінням глибоко вглянути в українську проблематику і чесно висловити свої висновки високоякісною формою. Справді, там ожила українська національно-політична думка, овіяна морально-духовним ідеалізмом, – радіємо ми тут”²⁶.

19 липня “Глобус і пошта” оприлюднила статтю професора Едмонтонського університету Д. Морфі, який пояснював, що “Деклярація про державний суверенітет України” є тільки свідченням того, що український нарід бореться за незалежність України. Але сама “Деклярація” є звичайнісінькою фікцією, бо ж ніякої незалежності не проголошує. І це має, мусить знати кожний українець, аби не стати жертвою чергової московської провокації...”²⁷.

Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР проголосував проти визнання декларації про державний суверенітет республік. Керівництво СРСР розпочало агітаційну кампанію за проведення загальносоюзного референдуму для отримання відповіді на запитання: “Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?”.

З ініціативи Народної Ради Верховна Рада УРСР ухвалила одночасно з референдумом провести опитування населення УРСР для отримання відповіді на запитання: “Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік на засадах Декларації про державний суверенітет України?”. Івано-Франківська обласна рада першого демократичного скликання прийняла ухвалу провести обласний референдум одночасного із загальносоюзним для отримання відповіді на запитання: “Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національності та релігійної приналежності?”.

Західні українці, і не тільки вони, активно агітували громадян взяти участь у референдумі і проголосувати проти збереження СРСР як оновленої федерації, відповісти “Так” на запитання у бюлетені республіканського і обласного опитування. Прагнення побудувати незалежну демократичну державу мирним шляхом було ініціативою тих народних депутатів, які в умовах парламентської боротьби, при сильній протидії партійно-державного керівництва СРСР і застосування ними адміністративних важелів, робили виважені кроки на шляху до суверенітету України.

Під час святкування 500-річчя Запорізького козацтва члени осередків ТУМ Прикарпаття були учасниками рейду агітації автобусної колони до місць козацької слави. Західні українці з розумінням сприйняли проблему страйкуючих шахтарів Донбасу й активно відгукнулися на пропозицію допомогти їм матеріально.

Ситуація в компартії ускладнювалася втратою довіри населення. Загалом лави КПУ лише в 1990 р. полишили 220 тис. осіб (при тому, що вступили 38 тис. осіб). До середини 1991 р. її чисельність становила 273 2408 осіб, опустившись до показника 1981 р.²⁸. Вражаючим було падіння чисельності комуністичної партії на Галичині. Конфронтація між партапаратом і рядовими членами спричинила стрімке скорочення чисельності КПУ та департизацію підприємств, колгоспів і установ західного регіону республіки. Декомунізація суспільно-політичного життя зумовила розпад компартсистеми в західних областях. У південно-східних регіонах республіки становище не було настільки хитким.

Утворилася політична коаліція “Суверенна демократична Україна” (СДУ) – опозиційне до КПРС об’єднання політичних партій, громадських та національно-культурних організацій, яке стояло на засадах побудови суверенної Української держави. Членами СДУ стали майже всі новостворені партії, передусім Народний Рух України, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка “Просвіта”, “Зелений світ”, “Меморіал”, Українська Студентська Спілка, Союз українок та інші. Першим робочим органом СДУ став комітет “Референдум – суверенна Україна”, який координував та узгоджував дії опозиції в ході підготовки та проведення референдуму СРСР та опитування 17 березня. Очолив комітет народний депутат України, співголова Партії демократичного відродження України О. Ємець²⁹.

Загальносоюзний референдум відбувся 17 березня 1991 р. Громадяни Радянського Союзу висловилися за його збереження. Президент СРСР М. Горбачов, отримавши на референдумі підтримку щодо збереження Союзу, розпочав кампанію з підписання так званого Союзного договору – між центром і республіками. Загроза втратити досягнуті в Україні демократичні завоювання ставала реальною. Депутати-комуністи Верховної Ради УРСР були налаштовані на підписання договору. Постала потреба залучення до боротьби широких мас населення республіки. Для цього було розгорнуто кампанію зі створення страйкових комітетів для захисту прав громадян.

Громадські активісти продовжували агітувати проти підписання Союзного договору. Політичне протистояння у республіці наростало. Партійно-державна система, опираючись на КДБ, намагалася усіма силами втримати ситуацію під своїм контролем. Декларація про державний суверенітет України проголосила самовизначення нації, а “будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій і інших угруповань чи окремих осіб переслідуються законом”³⁰.

Деякі керівники-комуністи почали застосовувати свою владу для розправи над працівниками – відчайдушними сміливцями, організаторами осередків ТУМ, НРУ, демократичних партій, тими, хто покинув лави КПРС і комсомолу. Кампанія з підписання Союзного договору припинилася 19 серпня 1991 р. – у Москві відбувся державний заколот. Керівництво держави перейшло до так званого Державного Комітету з Надзвичайного Стану (російською – ГКЧП), який задекларував верховенство Конституції і Законів СРСР на всій території Радянського Союзу. ДКНС знехтував Декларацією про державний суверенітет України, законами, прийнятими Верховною Радою УРСР. Більшість населення з обуренням і тривогою сприйняли політичні події в Москві. Звичайно, що були і такі громадяни, що з боєм сприймали розвал СРСР і вбачали у діях ДКНС кроки до припинення розвалу країни і наведення порядку в державі.

Позачергові сесії районних і обласних рад західних українських областей засудили дії ДКНС як такі, що спрямовані проти національного відродження суверенної держави, проти демократичних прав і свобод народу України. Вони зобов’язували всі підприємства і установи у своїх діях керуватися верховенством Законів УРСР та принципами, закладеними у Декларації про державний суверенітет України. Перші секретарі райкомів і обкомів компартії, керівна номенклатура намагалися довести доцільність введення постанови ДКНС, щоб запобігти можливим діям проти них. Свій “обережний патріотизм”, “принципову політичну позицію” прикривали готовністю відстоювати національні інтереси. Частина керівництва республіканських відомств беззастережно підтримала ДКНС, і зобов’язуючи телефонограмами свої структурні підрозділи виконувати указ № 1 в. о. президента СРСР – голови ДКНС Г. Янаєва. На терміново скликаних засіданнях місцеве керівництво усно переадресовувало вимоги центру начальникам виробничих підрозділів, управлінським службам.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР проголосила незалежність України.

За розпорядженнями голів низки районних рад були створені комісії для з’ясування фактів підтримки 19–21 серпня 1991 р. державного перевороту з боку окремих підприємств і установ. На зборах трудових колективів, засіданнях профспілкових комітетів обговорювалися телефонограми і підтримка деякими керівниками організованого заколоту. Таким керівникам було висловлено недовіру з вимогою усунути їх від виконання посадових обов’язків. Листи-звернення з відповідними пропозиціями направлялися до республіканської та обласних комісій для розслідування дій ДКНС, народним депутатам. Однак у бюрократичній тяганині вони блокувалися, “губилися”.

Таким чином, в основі проголошення незалежності України могутнім чинником виступила національна/історична пам’ять через відродження культурно-духовних цінностей українського народу. Різноманітні просвітницько-культурологічні клуби, комітети, гуртки, асоціації, товариства, спілки – доповнювали один одного й були механізмом безпосередньої дії. Серед них виокремлювались осередки Товариства

української мови ім. Т. Г. Шевченка, Народного руху України за перебудову, “Меморіалу”, “Пласту”, Союзу українок, які працювали за схемою “знизу – вгору”. Найбільша кількість осередків з’явилася у західних областях України і поширилася у центр, а згодом – на схід і південь республіки. Як результат – закладено початок важливих політичних рішень на основі Декларації про державний суверенітет України та продовження складних державотворчих процесів. В історії України почався новий етап національного поступу, що й при звів до проголошення “Акту проголошення незалежності України”.

¹ Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів, 2003. – 670 с.

² Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. М. Даниленко, В. К. Баран. – К., 1999. – 304 с.

³ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. – Івано-Франківськ, 2008. – 228 с.

⁴ Малярчук О. М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). – Івано-Франківськ, 2015. – 548 с.

⁵ Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження української державності: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / Я. П. Секо. – Чернівці, 2005. – 20 с.

⁶ Смольницька М. К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. / В. М. Даниленко, М. К. Смольницька // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 4–22.

⁷ Мечник С. З’їзд компартії України і 28 з’їзд КПСС / С. Мечник // Визвольний шлях. – 1990. – Кн. 12 (513). – С. 1433.

⁸ Смольницька М. Шлях до незалежності. ... – С. 7.

⁹ Шпенюк Я. Щербата, але багата доля / Я. Шпенюк. – Брошнів, 2005. – С. 233.

¹⁰ Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989. Збірник документів і матеріалів / [відп. ред. Ю. Сливка]. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 335–336.

¹¹ Смольницька М. Шлях до незалежності. ... – С. 13–14.

¹² Суспільно-політичний розвиток... – С. 342.

¹³ Мисьович Р. Становлення нафтогазовидобувного управління “Долинанафтогаз” / Р. Мисьович // З історії Долини. – Долина, 2012. – Вип. V. – С. 198.

¹⁴ Суспільно-політичний розвиток... – С. 308.

¹⁵ Мисьович Р. Становлення нафтогазовидобувного управління. ... – С. 198.

¹⁶ Муравський О. “Мітингова демократія” 1989 р. у західних областях України / О. Муравський // Галичина. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 18–19. – С. 272.

¹⁷ Пронюк Є. За хліб не платять свободою / Є. Пронюк. – К.: ПП “Фенікс”, 2012. – С. 100.

¹⁸ Голодрига Ю. КДБ було проти 22 роки тому, 14 березня, уперше в Україні підняли синьо-жовтий прапор / Ю. Голодрига // Експрес. – 2012. – 15–22 березня.

¹⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 3.

²⁰ Бондаренко С. Діяльність Народного Руху України в Західній Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.: матеріали Міжнар. науково-практ. конф. “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)”, (Тернопіль, 20–21 квітня 2012 р.) / С. Бондаренко. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. II. – С. 211.

²¹ Гарбар І. І прокотилась “Українська хвиля” / І. Гарбар, В. Саквука // Дзвін. – 1990. – № 4. – С. 151.

²² Львова І. Прощавай, великий Михайле. У кращій світ на 83-му році життя відійшов один з найвідоміших українських дисидентів / І. Львова, Т. Вархоляк // Експрес. – № 5 (6753). – 17.01.2013–24.01.2013.

²³ Федорів Л. І кілька ремінісценцій на доповнення / Л. Федорів // Дзвін. – 2002. – Ч. 1. – С. 158.

²⁴ Марциновський А. Стоять в Україні кам'яні “гості” / А. Марциновський // Молодь України. – 12 листопада 1993 р.

²⁵ Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.: В-во “Україна”, 1991. – С. 1.

²⁶ Рахманний Р. І знову: один крок вперед – два назад. Навколо Деклярації про державний суверенітет України / Р. Рахманний // Визвольний шлях. – 1990. – Кн. 11 (512). – С. 1302.

²⁷ Барладяну В. Ситуація: політичне становище в Україні / В. Барладяну // Визвольний шлях. – 1990. – Кн. 12 (513). – С. 1431.

²⁸ Литвин В. М. Історія України: [в 3 т.]. – Т. 3. – Кн. 2: Новітній час (1914–2004) / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2005. – С. 373.

²⁹ Ковальчук Л. Демократи узгоджують позиції / Л. Ковальчук // За вільну Україну. – 3 квітня 1991 р.

³⁰ Декларація про державний суверенітет України...

Олег Малярчук.

Від ідеї національно-культурного відродження другої половини 1980-х до незалежності України.

У статті на основі широкого кола історичної літератури та джерел розкрито роль численних культурологічних неформальних об'єднань, які почали діяти в Україні з другої половини 1980-х рр. й ставили перед собою одне з найважливіших завдань – відродження української культури, мови, освіти. Ідея національно-культурного відродження стимулювала процес демократизації суспільно-політичної сфери, утвердження плюралізму в житті України. Логічним підтвердженням національно-державницьких устремлень українців стало проголошення незалежності України як головної політичної умови для практичної реалізації народного суверенітету.

Oleh Maliarchuk.

From the Idea of the National-Cultural Revival of the Second Half of the 1980s To Ukraine's Sovereignty.

In the article, on the basis of a wide range of historical literature and sources, the role of numerous informal culturological organizations, which began functioning in Ukraine in the second half of the 1980s and took on, among other tasks, an important mission of revival of Ukrainian culture, language and education, is clarified. The idea of the national-cultural revival stipulated the process of democratization of social-political domain, as well as the stabilization of pluralism in Ukrainian life. The proclamation of Ukraine's independence as a central political prerequisite for practical realization of the people's sovereignty was a logical confirmation of the national state-building craving of the Ukrainians.